

# Градачки надгробни натписи

ДАНИЦА ПОПОВИЋ

За истраживаче српске фунерарне уметности средњег века владарске гробне цркве основни су извор сазнања о различитим видовима сепулкралне праксе и типовима надгробних обележја. Осим најрепрезентативнијих, владарских гробова, у немањихким задужбинама сачуван је и знатан број скромнијих споменика надгробних плоча, међу којима су посебно занимљиве оне са натписима. Сразмерно велика концентрација гробних споменика унутар комплекса владарских маузолеја двоструко је објашњива. На првом месту, чињеницом да су они представљали најзначајнија и економски изузетно снажна црквена средишта са многољудним братством, чији су чланови имали право да се сахране на манастирској некрополи. Уз то гроб, при владарској задужбини имао је и други, посебан смисао: од најстаријих хришћанских времена сахрана у близини светитеља

што су готово по правилу били Немањихки имала је највећу вредност, зато што је обезбеђивала њихове молитве пред небеским силама и заступништво на Страшном суду. Таква схватања потврђује обиље науци познатих надгробних споменика који су се сачували у Немањиној Студеници<sup>1</sup>, Сопоћанима<sup>2</sup> или Дечанима.<sup>3</sup> Једнако богата, али готово непозната грађа налази се у још једном веома угледном немањихком маузолеју Градцу Јелене Анжујске.

Манастир Градац, са црквом посвећеном Благовештењу, подигнут је као гробни храм краљице Јелене, жене Уроша I. Завршен негде у последњој четврти XIII века, Градац је, у складу са високим рангом свога ктитора, био богат и успешан манастир током целог средњег века. Зла судбина која је задесила Градац након турских освајања, а нарочито у време аустријско-турских ратова крајем XVII века, када је коначно запустео, учинила је да ова некада сјајна краљевска задужбина дочека савремено доба као рушевина. Када је шездесетих година Републички завод за заштиту споменика културе предузео вишегодишња систематска истраживања манастирске целине под руководством О. М. Кандић дошло се до драгоцених сазнања не само о првобитним облицима цркве већ и о другим, историјским и уметничким садржајима важним за потпуније сагледавање манастирског живота у средњем веку.<sup>4</sup>

Са становишта фунерарне проблематике, од кључне важности била су археолошка истраживања манастира, која је водила А. Јуришић. У недавно објављеним резултатима ових испитивања, стручној јавности постали су доступни подаци и о краљевским гробницама у простору

храма и о монашком гробљу, које је за нашу тему посебно значајно.<sup>5</sup> Манастирска некропола се простирала око цркве, и то са њене северне, источне и јужне стране. Археолошка ископавања открила су велики број гробова (укупно 125), од којих је, захваљујући чињеници да су били засути наплавинама, само њих 55 пронађено са надгробним плочама *in situ*. У поменутом раду А. Јуришић је предочила археолошке резултате ископавања, сачуване надгробне плоче типолошки је обрадила и описала карактеристичне примере њиховог рељефног украса.<sup>6</sup> Међутим, уз два изузетка, надгробни натписи уклесани на десетак плоча остали су, као посебан проблем, изван оквира њеног истраживања. Основни циљ нашега рада састоји се у покушају да се ова празнина попуни и да се градачки надгробни натписи, као веома занимљива епиграфска грађа, ставе на увид будућим истраживачима.

1. Надгробна плоча од белог мермера, димензија 79x31x6 cm. Правоугаоног је облика, са косо засеченим профилем на горњој страни, а двоструким профилем дуж бочних ивица. Плоча је у целини сачувана. Њен првобитни проложај је непознат.

Натпис:

М(Ѣ)ЦА  
АВГОУ(СТА)  
А · Д(Ъ)НЬ  
ПОЧИ  
РАБЬ  
Б(О)ЖИ  
ИЛИЋ  
А ЗОВО  
МЬ РА  
ДОСЛА  
ВЬ

<sup>1</sup> Д. Поповић, *Средњовековни надгробни споменици у Студеници*, Студеница и византијска уметност око 1200. године, Београд 1988, 491—504.

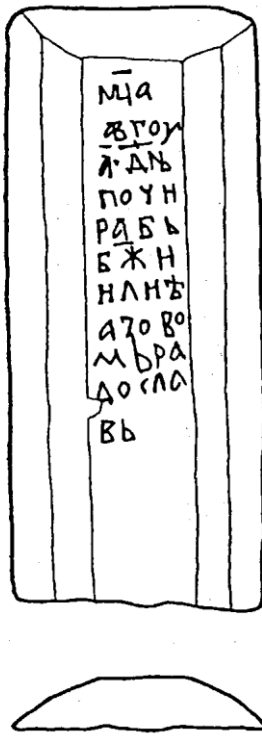
<sup>2</sup> Д. Поповић, *Прилог познавању средњовековних надгробних споменика у манастиру Сопоћани*, Но-вопазарски зборник 7 (Нови Пазар 1983) 39—52.

<sup>3</sup> Д. Поповић, *Средњовековни надгробни споменици у Дечанима*, Дечани и византијска уметност средином XIV века, Београд 1989, 225—237.

<sup>4</sup> Вид. монографске радове о манастиру: Б. Бошковић — С. Ненадовић, *Градац*, Београд 1950; О. М. Кандић, *Манастир Градац*, Београд 1982. (са новим резултатима, након обављених истраживања и реконструкције цркве).

<sup>5</sup> А. Јуришић, *Градац, резултати археолошких радова*, Београд 1989.

<sup>6</sup> *Исто*, 61—82.



МЦА  
 ВГОУ  
 А ДНЬ  
 ПОУН  
 РАБЪ  
 БЖН  
 НЛНѢ  
 АЗОВО  
 МЪРА  
 ДОСЛА  
 ВЪ

По својој садржини, натпис припада најједноставнијем, широко распрострањеном типу текста који се користи за обележавање монашких гробова. Он садржи податке о дану и месецу смрти (1. август) и име преминулог, у овом случају монаха Илије, чије је мирско име било Радослав.

Морфолошке одлике натписа веома су карактеристичне и временски га опредељују у XIII век. Томе у прилог сведоче облици неко ликих слова:

са горњом водоравном линијом која прелази ширину петљице:      које се са-

стоји од петљица истог облика и величине; <sup>3</sup>  
 завршено окомитим потезом: <sup>4</sup> код којег се запажа блага појава асиметрије и прелазак на ракласти облик.<sup>7</sup> За датоване је необично важна и употреба слова **Ѣ** у речи **НЛНѢ**, што представља врло стару, рашку црту.<sup>8</sup> На сличан начин, слово **Ѣ** користи се у једном од најстаријих студеничких натписа над гробом игумана Дионисија.<sup>9</sup> Сам облик слова изразито је архаичан и има аналогије међу епиграфским споменицима XII и XIII века.<sup>10</sup> Карактеристичне су такође титле, које се јављају у облику водоравних цртица.<sup>11</sup> На основу свих ових својстава, натпис свакако потиче из XIII века и уједно представља најстарији градачки епиграфски споменик.

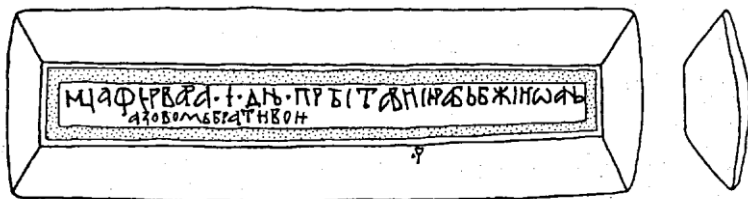
2. Надгробна плоча од белог мермера, димензија 156x45x10 cm. Клесана је у облику издуженог а уског правоугаоника са широким и веома закошеним странама. Међу сачуваним градачким плочама ова је највиша и најрустичнија. Натписно поље налази се на горњој узаној површини плоче и оивичено је са све четири стране бордуром изведеном у техници штоковања. Споменици истоветног облика, са једнаким положајем натписа али, на жалост, непубликовани сачували су се и у манастиру Сопоћанима. Градачка плоча пронађена је *in situ* и објављена је.

Натпис:

М(Ѣ)ЦА ФЕРВАРА · 1 · Д(Ь)НЬ · ПРѢСТАВИ СЕ РАБЪ Б(С)ЖИ  
 ИШАНЪ А ЗОВОМЪ БРАТИВОИ

Као и на плочи бр. 1, натпис је сасвим једноставан и казује да се 10. фебруара преставио монах Јован, у мирском животу Бративој. Натпис је доста грубо клесан, у два неједнака реда, и састоји се од слова неуједначене величине и форме. Њихова морфолошка својства чини се да имају двојак карактер: уз архаична решења — искључива употреба омчастиг

једном случају слова једнаких <sup>3</sup>  
 са окомитим завршетком — јављају се и дрв- <sup>3</sup>



МЦАФЕРВАРА · 1 · ДНЬ · ПРѢСТАВИ СЕ РАБЪ Б(С)ЖИШАНЪ  
 А ЗОВОМЪ БРАТИВОИ



† МЦАА  
 РНЛВЪД  
 РЪ СТВНС  
 ЕРЪБЪЖН  
 АННОСТЬ  
 ГЕОРГНЕ АЗО  
 ВОМЪ КАЛО  
 ГОУРЪГЪ

комада мермера, што је релативно честа појава на градачкој некрополи.<sup>16</sup> Плоча је са горње стране лучно завршена, а оивичена закошеним профилем. Споменик је обухватао и два ниска вертикална белега: један, постављен изнад главе покојника, има заобљену горњу ивицу са плитко урезаним крстом, а њему насупрот стајао је обичан грубо обрађен камен. Плоча је пронађена *in situ*, на делу некрополе североисточно од апсиде цркве. Археолошка ископавања показала су да је покојник сахрањен у једноставну раку, с каме-ном изнад главе и даском као покривачем, без икаквих прилога.<sup>17</sup>

НаТПИС:

† м(ѣ)с(е)ца а  
 прила въ дї  
 прѣстави с  
 е рабъ в(о)жи  
 анагность  
 георгие а зо  
 воми кало  
 гоурѣгъ

НаТПИС обавештава да је 14. априла преминуо анагност Георгије, са световним именом Калођурђ. Анагности су као чатци, а често и преписивачи рукописа, припадали угледнијим члановима манастирског братства, са правом на богатије обележен гроб што би посведочила и надгробна плоча анагноста Јована из Студенице.<sup>18</sup> Градачког Калођурђа А. Јуришић је поистоветила са личношћу истог имена која се помиње, у статусу властелина, у повељи краља Милутина манастиру Св. Георгија на Серави из 1300. године.<sup>19</sup> Тај податак она до-води у везу са пронађеним гробовима властеоске породице (мушкарац, жена и двоје деце), у чијој је непосредној близини сахрањен Георгије Калођурђ.<sup>20</sup> Сасвим је вероватно да

та, карактеристична за XIV век. Такво је дис-пропорционално слово **в**, слово и са хоризонталном цртицом изнад средине слова<sup>13</sup> и **м** са оштро преломљеним, косим странама.<sup>14</sup> Чини се, стога, да би се натпис могао датовати око средине XIV века. На овој плочи постоји и једна занимљива појединост. То је слово **ѣ** са тачком, уклесано испод натписа, на бочној закошеној страни споменика. Будући да је по свом облику и

начину клесања идентично са словом **ѣ** из речи **оавѣ**, а једнаку форму као у натпису има и знак интерпункције у виду малог троугла, нема никакве сумње да је од исте руке. Смисао уклесаног слова није сасвим јасан. Можда представља пробу коју је извршио мајстор пре него што је започео клесање нат-писа. Привлачна би била и хипотеза да је реч о почетном слову имена каменоресца, који су се понекад потписивали на својим радовима.<sup>15</sup>

3. Надгробна плоча од белог мермера, димензија 155 x 38 x 6 см. Клесана је из два одвојена

<sup>7</sup> П. Ђорђић, *Историја српске ћирилице*, Београд 1987, 87—88, 101—102.

<sup>8</sup> На то ми је посебно скренуо пажњу проф. др Ђорђе Трифуновић, који је био љубазан да пре-гледа сва читања градачких натписа. Желим да му и овом приликом срдечно захвалим.

<sup>9</sup> Д. Поповић, *Средњовековни надгробни споменици у Студеници*, 497—498, сл. 5.

<sup>10</sup> Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, Београд 1974, бр. 5, 6, 7, 10, 17.

<sup>11</sup> Исто, 27.

<sup>12</sup> А. Јуришић, *нав. дело*, 67—68, сл. 65, 66.

<sup>13</sup> П. Ђорђић, *нав. дело*, 102—105.

<sup>14</sup> Г. Томовић, *Морфологија*, 21.

<sup>15</sup> Исто, 14.

<sup>16</sup> А. Јуришић, *нав. дело*; 61.

<sup>17</sup> Исто, 66—67, 74, сл. 63, 64, 71, 72.

<sup>18</sup> Д. Поповић, *Средњовековни надгробни споменици у Студеници*, 501, сл. 20.

<sup>19</sup> А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права од XII до краја XV века*, Београд 1926, 76.

<sup>20</sup> А. Јуришић, *нав. дело*, 74—79.

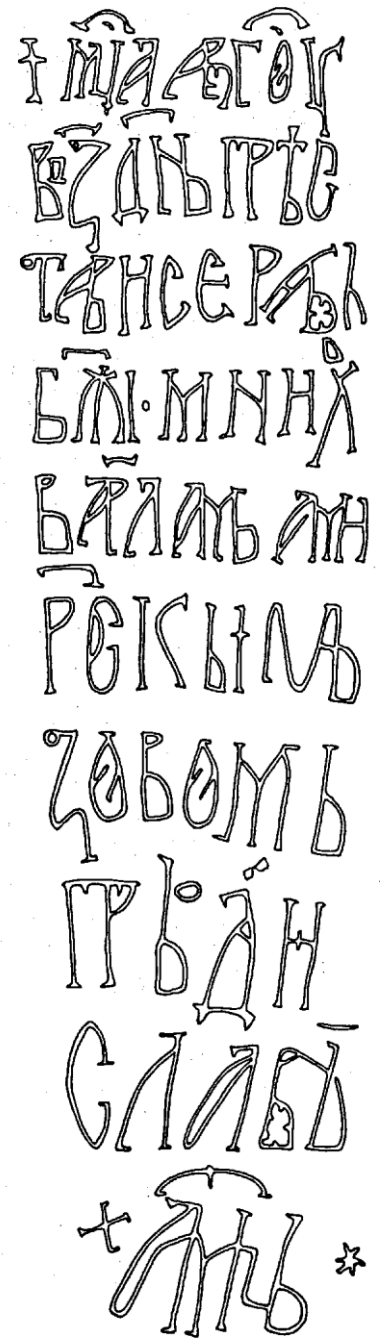
су чланови ове породице, о чијем властеоском идентитету сведоче остаци одеће, стекли право да се сахране на монашкој некрополи на основу неког сродства са градачким анагностом. С извесном мером опреза треба, међутим, прихватити предложену идентификацију. Име Калођурђ грчког порекла и сложено од калос (леп) и Георгије релативно је ретко, али се ипак помиње у средњовековним изворима: на пример, у Дечанској хрисовуљи<sup>21</sup> или у једном которском судском документу из 1454. године.<sup>22</sup> По својим морфолошким одликама, натпис је леп пример епиграфике из XIV века. Слова су издужена, клесана прецизно у виду веома танких линија и са одређеном склоношћу ка калиграфском уобличавању. Такви су мали троугли којима се завршавају водоравне цртице на словима **Б**, **Г**, **Е**, и чисто декоративне црте, лишене функције, које украшавају слово **А**.<sup>23</sup> Оваква решења, међутим, не нарушавају јасноћу и прегледност текста, чему доприноси и мали број лигатура.

4. Надгробна плоча од белог мермера, димензија 147x33—24x6 см. У облику је правоугаоника закошених страна и благо се сужава ка доњем крају. Споменик је у потпуности сачуван. Првобитни положај му је непознат.

Натпис:

† м(ѣ)с(е)ца авгоу(ста)  
 въ 7 д(ь)нь прѣс  
 тави се равь  
 в(о)жн-мнихъ  
 варла(а)мъ а ми  
 р(ь)скымъ  
 зовомъ  
 прѣди  
 славь  
 † ам(и)нь

И ова градачка плоча има текст једноставне садржине да се 7. августа преставио монах Варлаам, са мирским именом Предислав. Натпис, као епиграфски рад, истиче се својом декоративношћу. Она се огледа већ у самој композицији, где се висина редова, односно слова, постепено повећава сразмерно сужавању плоче, као и у лепо клесаним, танким и издуженим словима. Склоност ка декоративним решењима испољава се на сличан, само изразитији начин као на плочи бр. 3. И овде се слово украшава косим потезима, док се водоравне цртице слова завршавају кружићима (**з**, **т**), или се пак њима замењују (**ѣ**). Декоративне облике имају такође слово **Е** са лучном цртицом уместо равне и слова **Б** и **В**, чије су доње петљице украшене малим зарезима или тачкицама. Као необично решење, са становишта морфологије, јавља се слово **А** у облику малог квадрата, односно троугла, без усправне црте. Натпис би по свој прилици требало датovati у другу половину XIV века.



5. Надгробна плоча од белог мермера, димензија 128x36x5 см. У облику је веома издуженог правоугаоника, са узаним закошеним ивицама. Плоча је на више места напукла, а недостаје јој и доњи део, са завршетком натписа. Првобитни положај је непознат.

Натпис:

м(ѣс)ца гень  
 вара кѣ прѣс  
 ави се равь в(о)  
 жн мних(ь) див  
 [н] исне рекоми



МІА ГЕНЬ  
 ВРА КІ ПІСТ  
 ВНСЕРВЪБ  
 ЖНШІДНО  
 ЧСНІЕ РЕКМН  
 МІН СИСВЪ  
 ТЕ КЛАНІТ  
 НСЕ КРАСІЬ  
 НЕСЛАВКІА  
 ТВЪ УЖКЪВЪ  
 ШІЪ ВЛСЕВЪ  
 СКОРЕ ЛОГЪБ  
 ВРЕСМЪ БШЪ  
 БКОТОЖВІ  
 КЕТЕ БНКОР  
 ПІА

ТВЪ УЖКЪВЪ  
 ШІЪ ВЛСЕВЪ  
 СКОРЕ ЛОГЪБ  
 ВРЕСМЪ БШЪ  
 БКОТОЖВІ  
 КЕТЕ БНКОР  
 ПІА

. . . . СИ СВѢ  
 ТЕ КЛАНІАМ(Ъ) Т  
 И СЕ КРАС(А)НЬ БО  
 НСИ ДЛИ КРА  
 Т(А)КЪ ЧА(О)В(Ѣ)КЪ ВЪ  
 МАЛѢ ѢВИ СЕ А ВЪ  
 СКОРЕ ПОГИБЕ  
 БРЕ С(Ъ)МЪ Ѣ ВІА  
 ѢКО ЧТО И ВИ А ВІ  
 КЕТЕ В(И)ТИ АКО . .

Уз уобичајене податке да је 23. јануара преминуо монах Дионисије натпис садржи и друге изузетно занимљиве елементе, који су драгоцен прилог познавању текстуалног репертоара српских надгробних споменика. Текст ове плоче представља композитну структуру састављену, по свему судећи, на основу неколико предлога. Део текста који следи иза уводних података о покојнику, а оштећен је на самом почетку, нема аналогија у до сада позној фунерарној грађи:

„. . . СИ СВѢТЕ КЛАНІАМ(Ъ) ТИ СЕ КРАС(А)НЬ БО НСИ ДЛИ КРАТ(А)КЪ.“

Његов предлог нисмо успели да пронађемо, али је изречена порука сасвим јасна. То је нека врста ламота над пролазношћу овога света, исказана у првом лицу једине, а по свом духу изразито лаичка. Следи део текста који такође представља јединствен пример у српској фунерарној епиграфици: „ЧА(О)В(Ѣ)КЪ ВЪ МАЛѢ ѢВИ СЕ А ВЪ СКОРЕ

ПОГИБЕ“. Навод је преузет из Октоиха, који је уз Псалтир један од потврђених извора који су користили састављачи гробних натписа.<sup>24</sup> У питању је цитат издвојен из шире целине, или, тачније, парафраза преузета из стихире на стиховање (3. глас, мртвен) што се пева у петак на вечерњи. Ова стихира, која опомиње на пролазност и ништавност земаљских вредности била је позната српској средини још од времена светога Саве. У својим списима, Сава је парафразира у два наврата: на почетку Карејског типа и кроз речи Симеона Немање у тренутку кад се монашио: „... Кратак је пут којим течемо, живот наш је дим, пара,

<sup>21</sup> М. Грковић, *Речник имена Бањског, Дечанског и Призренског властелинства у XIV веку*, Београд 1986, 103.

<sup>22</sup> F. Miklosich, *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii*, Vienna 1858, 436—465.

<sup>23</sup> Слично украшено слово О јавља се на неколико надгробних плоча, оквирно датованих у XIV век, које су пронађене у Студеници Хвостанској; уп. В. Кораћ, *Студеница Хвостанска*, Београд 1976, сл. 11, 14, 16.

<sup>24</sup> На једној студеничкој надгробној плочи из XIV века такође је уклесан текст преузет из Октоиха — и то покајни сједлен, 6. глас, који се пева уторком на јутрењу; вид. Д. Поповић, *Средњовековни надгробни споменици у Студеници*, 501—502, сл. 21. Цитирање Псалтира потврђује позната надгробна плоча Родопа из Дренице, на којој су исписани стихови 26. псалма; Г. Томовић, *Морфологија*, бр. 110.

земља и прах; за мало се јавља а убрзо нестаје."<sup>25</sup> На градачкој плочи исписана је завршна реченица стихире, у којој замена субјекта („човек" уместо „живот") не мења ни на који начин смисао поруке. У продужетку натписа, текст се наставља познатим и често ко-

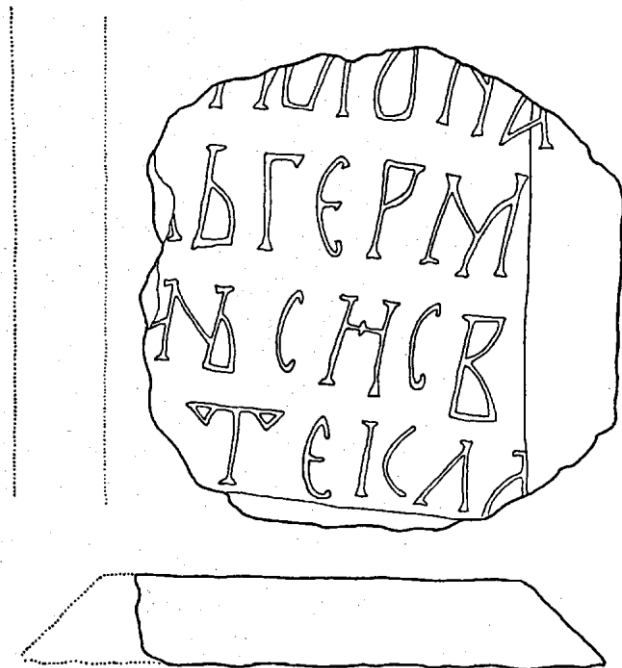
вишеним топосом:

„ере с(к)мъ ђ виль ђко что и ви а ви кете в(и)ти акъ [что и ђ]" Реч је о формули која језгровито исказује мисао о пролазности, кроз суочавање живих са мртвима као својом будућом сликом. Та идеја, својствена менталитету позног средњег века, била је посебно разрађена у литератури и уметности западне Европе. Свој особен и веома сугестиван израз нашла је у темама какве су Мртвачки плес и Сусрет три жива и три мртва. Варирана је такође и у бројним натписима у којима се понавља иста опомена: *Nos sumus quod eritis, fumus quod estis.*<sup>26</sup>

Поузвано сведочанство о пријемчивости српске средине за нова схватања времена пружају релативно бројни сачувани натписи у којима се дословно понавља наведена опомена. Стицајем околности, већина је тачно датована, што омогућује да се присуство овог топоса на српским споменицима хронолошки определи у другу половину XIV века. Најстарији међу очуваним натписима уклесани су на гробној плочи протовестијара Томе Борислава из Сопоћана, која потиче из доба Царства (1346—1371)<sup>27</sup> и на плочи Марије Велиславе из манастира Матке (1372).<sup>28</sup> Сви остали данас познати примери припадају последњој четврти XIV века: фресконатпис над гробом Остоје Рајаковића у охридској Богородици Перивлепти (1379)<sup>29</sup>, надгробна плоча Теодора из призренске Богородице Ље-вишке (1382)<sup>30</sup> и плоча Угљеше Десиславића из горњачке Богородице Пречисте (1349).<sup>31</sup> Нема разлога за сумњу да су приближно истом времену припадала и два данас изгубљена натписа са надгробне плоче из Марковог манастира<sup>32</sup> и Беловске цркве у Струми.<sup>33</sup> Карактеристично је да се идентична формула „Ја сам био као ви, а ви ћете бити као ја" често среће и у натписима на гробним споменицима Босне и Херцеговине. За разлику од оних са подручја Србије, уклесану годину садржи само плоча Вигња Милошевића из Кочеринског поља код Мостара (1404).<sup>34</sup> Међутим, и све остале оквирно су датоване у другу половину XIV, односно прву половину XV века.<sup>35</sup> Из тога произлази да је употреба поменуте формуле представљала, у овом раздобљу, распрострањен и временски синхронизован обичај на широком простору Балканског полуострва. Заједничко исходиште треба му тражити у новим, актуелним облици-ма западноевропског фунерарног стваралаштва. Утврђивање путева утицаја који су могли ићи преко приморских градова, али и Угарске заслуживало би свакако даља, подробнија истраживања.

Опредељење градачке плоче у другу половину XIV века потврђују и морфолошке одлике ње-

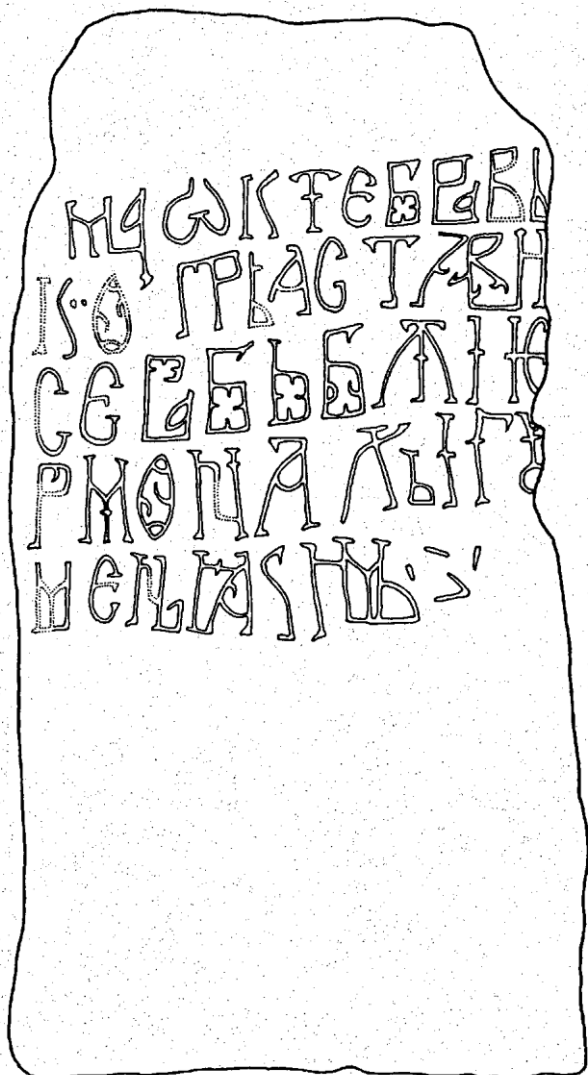
ног натписа. У питању је, без сумње, изузетно занимљив епиграфски споменик, посебно са становишта калиграфских решења. У том погледу нарочито је карактеристичан манир да се горње водоравне цртице слова завршавају малим троуглима или кружићима. Ове одлике, уочљиве и на претходно разматраној градачкој плочи (бр. 4), овде су знатно наглашеније: кружићи су већих димензија и украшавају знатан број слова (в, г, к, л, ђ). У облику троугластих петљица клесане су и ножице слова д, што се сматра појавом типичном за другу половину XIV века.<sup>36</sup> Једна од битних одлика натписа свакако су бројне лигатуре, које су, како натпис тече крају, све учесталије. Ове лигатуре клесар је стварао тако што је неколико слова понекад чак четири или пет спајао помоћу хоризонталних линија. Такав особен манир користио је и приликом клесања појединачних слова, чија усправна стабла спаја водоравним цртама. Несумњива декоративност добијених облика, која се повремено приближава некој врсти клесарског артизма, са друге стране замагљује јасноћу и читкост самога текста.



б. Фрагмент надгробне плоче од светлог сивог мермера, димензија 35x32x6 cm. Сачувани уломак показује да је плоча имала уобичајене закошене стране и узано, вероватно дугачко натписно поље. Првобитни положај није познат. Иако је од плоче сачуван тек мањи уломак, садржај натписа може се добрим делом сагледати. Наиме, срећним стицајем околности, од натписа је преостао управо онај део који садржи име преминулог и почетак текста што се у целини сачувао на плочи бр. 5. На основу тога, натпис се може делимично реконструисати на следећи начин:

... [прѣс  
 ТАВИ СЕ  
 РАВЪ В(О)Ж]  
 И МОИ  
 ХЪ ГЕРМ  
 АНЪ СИ СВ  
 [ѣ]ТЕ КЛА  
 [НАМ ТИ  
 СЕ] . . . . .

Мада сачувани фрагмент не омогућава подробнију епиграфску анализу натписа, утисак је да он хронолошки припада сродној групи споменика као и плоче бр. 3, 4 и 5 (карактеристично решено слово т, са троугластим завршенима горње црте). Од њих се ипак разликује општим изгледом слова, која су краћа а шири, са већим међусобним размаком. Без сумње најзанимљивије, присуство формуле „СИ СВѢТЕ...“ могло би да посведочи постојање традиције, вероватно локалне, која се користила одређе-



ним топосима приликом састављања надгробних натписа.

7. Надгробна плоча од белог мермера, димензија 52x38 cm. Плоча је уграђена у под цркве Св. Николе, која је у саставу манастирског комплекса. Њен положај, на северној страни храма, испред улаза који је накнадно пробијен у XIX веку,<sup>37</sup> као и оријентација у правцу југ-север, посведочили би да је секундарно употребљена, можда управо у време преправки вршених на цркви. Слова су веома истрвена гажењем, али је натпис ипак остао у целини читак<sup>38</sup>:

М(ѣсе)ца ѡКТЕВРА ВЪ  
 К · Ѧ ПРѢСТАВИ  
 СЕ РАВЪ В(О)ЖИ КЕ  
 РМОНАХЪ 1Г8  
 МЕНЪ МКИМЪ

Према натпису, плоча је обележавала гроб јеромонаха Јакима, историји данас непознатог градачког игумана, који се преставио 29. октобра. По својим морфолошким одликама, натпис припада групи градачких споменика из друге половине или са краја XIV века. Поједини ка-лиграфски облици какве су бројне украснецртице и зарези на словима В, О, Р, Ђ, К, чине га

<sup>25</sup> Свети Сава, *Сабрани списи* (приредио Д. Богдановић), Београд 1986, 101, коментар на стр. 179: за исти навод у Карејском типичу, вид. *Исто*, 37, 159. О употреби ове стихире у списима светога Саве, вид. И. М. Ђорђевић, *Представа светога Саве Јерусалимског у студеничкој Богородичиној цркви, Студеница у црквеном животу и историји српског народа*, Београд 1987, 178—180.

<sup>26</sup> W. Rotzler, *Die Begegnung der drei Lebenden und der drei Toten*, Ein Beitrag zur Forschung über die mittelalterlichen Vergänglichkeitsdarstellungen, Winterthur 1961; R. Stichel, *Studien zum Verhältnis von Text und Bild spät- und nachbyzantinischer Vergänglichkeitsdarstellungen*, Wien 1971.

<sup>27</sup> Д. Поповић, *Прилог познавању средњовековних надгробних плоча у манастиру Сопотани*, 38—39, т. VI; ут. и С. Мандић, *Противистијар из Сопотана*, Велика господа све српске земље, Београд 1986, 108—117.

<sup>28</sup> Г. Томовић, *Морфологија*, бр. 66.

<sup>29</sup> Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи I—IV*, Београд — Сремски Карловци 1902—1926, бр. 151; одличан фотографски снимак доноси В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1975, сл. 85.

<sup>30</sup> Г. Томовић, *Морфологија*, бр. 77.

<sup>31</sup> Д. Мадас, *Надгробне плоче и гробови ктитора цркве Богородице Пречисте у комплексу Ждрела у Горњачкој клисури*, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе СР Србије XV (Београд 1983) 233—234, сл. 12—14.

<sup>32</sup> С. Радојчић, *Старине црквеног музеја у Скопљу*, Скопље 1941, 82—83.

<sup>33</sup> Љ. Стојановић, *Записи и натписи*, бр. 9797.

<sup>34</sup> Г. Томовић, *Морфологија*, бр. 88.

<sup>35</sup> М. Vego, *Zbornik srednjovekovnih natpisa Bosne i Hercegovine I—IV*, Sarajevo, 1962—1970, бр. 82, 137, 138, 143, 205, 227, 253, 279.

<sup>36</sup> Г. Томовић, *Морфологија*, 18.

<sup>37</sup> О цркви Св. Николе, вид. О. М. Кандић, *нав. дело*, 42.

<sup>38</sup> Калк натписа публикован је у: Ђ. Бошковић — С. Ненадовић, *нав. дело*, 5, сл. 1.



МѢДѢКЪ БРАПЪ  
 СОЗВНСЕРАБЪ БЛНГЕОРГНЕ  
 АЗВОМЪ СѢВАСТЬ МѢЦА  
 УЛАБРЪ ВЪ МНН ЗБР  
 ТОМЪ МЛШЕМЪ  
 МЛШЪ ОГОМЕ МѢЦА  
 А І ДЪ ✱

сличним са градачким натписом бр. 4, као што и лигатуре, изведене спајањем слова помоћу доње хоризонталне линије, подсећају на решења са плоче бр. 5.

8. Надгробна плоча од белог мермера, ди-мензија 97x50x6,5 cm. Споменик је правоугаоног облика, са лучно завршеном горњом страном и узаним ивичним профилима. Осим натписа, који заузима доњу трећину, плоча садржи и плитко урезану декорацију. Чине је равнокраки крст, доста грубо усечен, а изнад њега орнамент у виду кружнице, у којој су око средишњег круга укомпонована још четири изведена у техници штоковања тако да асоцирају на крст. Гробни белези са овим мотивом, који се јавља и на неколико анепи-графских споменика у Градцу<sup>39</sup>, доста често се срећу на локалитетима Рашке области. Такав је изван број још увек непубликованих надгробних плоча, на пример у Сопоћанима, Св. Николи у Брвенику, цркви III на Трговишту. Међу објављеним споменицима могу се, као аналогije, навести плоче пронађене у Студеници<sup>40</sup> и на некрополи уз цркву у Дежеви<sup>41</sup> које се оквирно датују у крај XIV или прву половину XV века. Натпис:

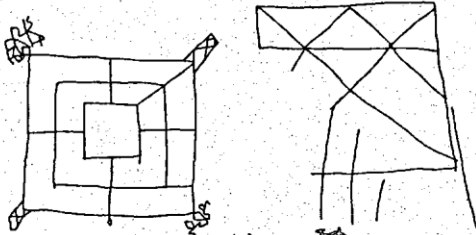
м(ѣ)с(е)ца д(е)к(ем)бра вѣ д[д(ь)нѣ] прѣ  
 сдани се рава в(о)жи георгне  
 а з(о)вомъ сѣвастъ м(ѣ)с(е)ца  
 сла брѣвѣ . . . з бр(а)  
 томъ м(н)лошемъ  
 м(н)лошъ дого же м(ѣ)с(е)ца  
 аі д(ь)нѣ

Према натпису, плоча је обележавала двојни гроб: монаха Георгија, са мирским именом Се-васт, и Милоша, изгледа његовог брата, који су преминули у кратком временском размаку Георгије 4, а Милош 11. децембра. Још неке податке садржи четврти ред натписа који, на жалост, нисмо успели да прочитамо.

Међу градачким епиграфским споменицима, овај се издваја својим рустичним карактером. Слова су грубо клесана, неуједначене су величине, а сам текст има више грешака. Спајање једног или више слова хоризонталним линијама, уочљиво на претходно разматраним плочама, присутно је и овде, али је лишено калиграфских вредности. Занимљива морфолошка решења, важна за датовање натписа, јесу облици слова **ѣ** и **ѣ**. Слово **ѣ** са изостављеном доњом цртом која спаја петљицу с усправним







стаблом, има аналогију у неколиким натписима из раздобља треће до шесте деценије XV века.<sup>42</sup>

Пажње вредна свакако је појава слова њ, веома ретког на епиграфским споменицима из XIV и XV века. Међутим, у оним случајевима када се у XV веку јавља, оно има облик са усправним стаблом<sup>43</sup>, какво је и градачко решење. Имајући у виду ове епиграфске облике, као и урезан орнаментални мотив, надгробну плочу могли бисмо оквирно датovati у прве деценије XV века.

9. Надгробна плоча од белог мермера, димензија 193 X 56 X 6 cm. Међу сачуваним градачким плочама ова је не само највећих димензија, већ и једна од најлуксузнијих. Споменик има облик веома издуженог правоугаоника, са закошеним странама, док натпис у једном реду тече дуж доње ивице. У позније, свакако турско време, неко је танком алатком цртао по површини плоче, па је, између осталог, урезао и таблу за игру „мице“. Споменик је напукао на више места „али је његов облик, као и клесани натпис, остао готово у целини сачуван. Првобитни положај плоче није познат. Натпис:

м(Ѣ)с(е)ца. август(а). д(и) почи равъ [хрис]тоу ером(о)  
нах(ъ) стѣф(а)нъ а въ ски(ме) именов(ъ) сава зде же  
гровъ его. вѣчна емѢ память.

Натпис чува успомену на јеромонаха Стефана који је као схимник добио име Сава, а престабио се 14. августа. Идентитет овог градачког јеромонаха није потврђен другим писаним изворима, али се може претпоставити да је живео, односно преминуо, у првој половини XV века. Томе у прилог говори општи изглед клесаног натписа, који представља вредан примерак калиграфског писма из последњег раздобља средњовековне српске државе. Изразито издужена а узана слова, прецизно клесана танком алатком, чине од натписа фини и китњасту

композицију. Декоративном изгледу целине много доприносе сложене и вешто изведене лигатуре, уклесане тачкице на словима, титле, као и знаци интерпункције нарочито онај завршни, изведен у виду звездастог орнамента. Веома слична решења, која се јављају на неколико натписа из прве половине XV века<sup>44</sup>, била би основно полазиште за хронолошко одређење градачког споменика.

10. Фрагмент надгробне плоче од светлог си-вог мермера, димензија 32x27x7 cm. Садашњи облик фрагмента, грубо отесаног са све четири стране, посведочио би да је споменик секундарно коришћен, као грађевински материјал. Од некадашње плоче сачувана је цела ширина натписног поља, са почетком натписа:

† м(Ѣ)с(е)ца април(а)

въ а(и)

[д(ъ)]н(ъ) прѣ

[стави се]

.....

Обликом слова фрагмент подсећа на решења из натписа бр. 3 и 4, па би га требало приписати приближно истом времену.

<sup>39</sup> А. Јуришић, *нав. дело*, 65, сл. 62.

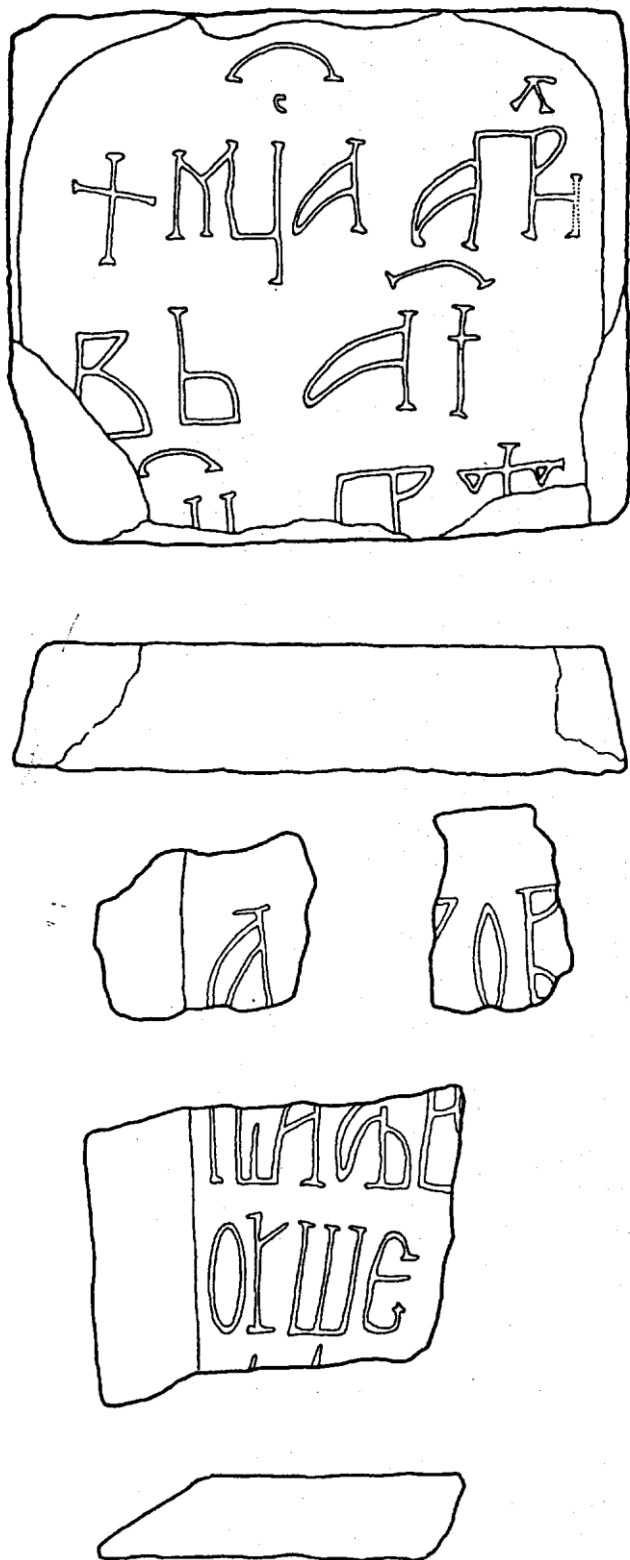
<sup>40</sup> С. Бурић, *Откривање студеничке пластике*, Благо манастира Студенице, Београд 1988, 102.

<sup>41</sup> Ј. Калић — М. Поповић, *Црква у Дежеву*, Старинар XXXVI (Београд 1985) 141, сл. 25, 4.

<sup>42</sup> Такав облик слова јавља се на гробним натписима Родопа из 1436 (Г. Томовић, *Морфологија*, бр. 110), јеромонаха Доментијана из 1443 (*Исто*, бр. 113), као и Стефана Угљешашића из 1452 (Д. Мадас, *нав. дело*, 235).

<sup>43</sup> Г. Томовић, *Морфологија*, 24.

<sup>44</sup> *Исто*. бр. 89 (киторски натпис деспота Стефана са Београдске тврђаве из 1403—1407), бр. 110 (надгробни натпис Родопа из 1436), бр. 116 (киторски натпис херцага Стефана из Доње Сопотнице код Горажда, из 1454).



11. Фрагменти надгробних плоча од белог мермера, чије су димензије: а. 10x12x4 cm; б. 10x8x4 cm; в. 15x19x4,5 cm. Фрагменти а. и б. идентичне су дебљине и могли би потицати од истог споменика. Од фрагмента в. сачуван је комад ивичног профила и делић текста чији се смисао не може одгонетнути. Облик сачуваних слова на сва три фрагмента указује на XIV век као време настанка споменика.

\*

Посматране у целини, градачке надгробне плоче са натписима не представљају кохерентну скупину. Реч је о споменицима који су стварани у току дугог временског раздобља, за потребе преминулих чланова манастирског братства. Управо у том смислу, као доказ непрекидног живота манастира у средњем веку, они представљају драгоцену сведочанство утолико вредније што су извори за историју Градца изузетно оскудни. На основу проучене грађе, градачки натписи, од којих ниједан не садржи годину, могу се бар приближно поставити у основне хронолошке оквире. Периоду најраније историје манастира, то јест последњој четвртини XIII века, са сигурношћу се може приписати само један споменик (бр. 1). Претежни део плоча настао је у XIV веку, од чега највећи број, са најлепше клесаним натписима, вероватно потиче из друге половине или с краја столећа (бр. 2—7, 10, 11). Та околност посведочила би, између осталог, о знатној величини монашке заједнице и просперитету манастира у овом раздобљу. Хронолошки најмлађе плоче (бр. 8, 9) указују, уз друге малобројне податке, да је манастир активно живео и у доба Деспотовине.<sup>45</sup>

Заједничка је одлика свих сачуваних градачких натписа да су обележавали искључиво гробове монаха. Из ове чињенице произлазе и друга, такође заједничка својства споменика. То је, најпре, њихов првобитни положај. Мада је он тачно познат само у два случаја (бр. 2, 3), нема никакве сумње да су и остали споменици улазили у састав монашке некрополе, образоване уз цркву. Такав смештај био је условљен строго утврђеним, на хијератским начелима заснованим прописима, према којима само титор и чланови његове најуже породице имају право на гроб у простору храма.<sup>46</sup> Статус сахрањених битно је одредио и карактер уклесаних натписа. У питању су текстови сасвим једноставне садржине, који уз монашко и мирско име преминулог доносе још само дан и месец престављања, као подсетник за држање годишњег помена. Та врста натписа представљала је опште место, безброј пута поновљено на средњовековним монашким гробовима. Значајан изузетак представља натпис на плочи бр. 5 (уклесан по свој прилици и на плочи бр. 6), са изузетно занимљивим *memento mori* формулама, од којих су неке јединствене

у познатој фунерарној грађи. То са своје стране сведочи о могућности да и гробови монаха, вероватно угледнијих, носе епитафе сложенијих садржина и порука.

Са становишта техничког извођења, градачке надгробне плоче такође се одликују неким заједничким цртама. Такав је материјал од којег су клесане, по правилу бели мермер, фино исполиран у завршној обради. Од светлог сивог мермера израђене су самодве до данас очуване плоче са натписима. Обе врсте мермера, лако препознатљиве, потичу из мајдана у околини Студенице. Предност овог каменолома била је не само у осведоченом квалитету и лепоти материјала већ и у малој раздаљини између два манастира, које је још у средњем веку повезивао двадесетак километара дуг пут преко Рудног, недавно обновљен. Пажње вредна је и околност да је на градачким плочама примењена и веома слична техника клесања натписа. Унеколико је необично што се ни у једном случају не јавља најчешћа техника косог реза. Напротив, сви натписи изведени су укlesaвањем просте линије<sup>47</sup>, нешто шире на најстаријим споменицима (бр. 1, 2), а узане у свим осталим случајевима.

Међу градачким натписима посебно се издваја група датована у XIV век. Уза све испољене разлике, обједињују их нека заједничка морфолошка својства, која се доследно понављају. Таква су особена решења појединих слова са троугласто и кружно завршеним водоравним цртицама, као и карактеристичан тип лигатура, изведених спајањем више слова помоћу наглашених хоризонталних линија. Пажљива ана-

лиза поменутих натписа као да открива одређен епиграфски развој, и то у правцу све декоративнијег и сложенијег третирања облика готово маниристичких у својој последњој фази. Ова појава упућује на претпоставку да је у Градцу, у одређеном временском раздобљу, деловала локална клесарска радионица, чији су се мајстори угледали једни на друге, или на радове својих претходника. Такве радионице постојале су и у другим средњовековним центрима. Осим оне најпознатије, у Студеници, сопствену клесарску традицију имао је рецимо и Призрен, судећи по сродним епиграфским облицима који се јављају на споменицима града и његове околине.<sup>48</sup> Градачки натписи могу се посматрати као скупина управо на тај начин по свом карактеристичном маниру и морфолошким решењима која немају непосредних аналогича у сачуваној грађи, укључујући територијално блиска, а јака средишта неква су Студеница и Сопоћани. Стога је њихова неоспорна вредност у томе што обогаћују наша сазнања о епиграфском развоју и морфолошком богатству ћирилског писма у средњовековној Србији.

<sup>45</sup> О томе сведочи камена плочица са монограмом деспота Лазара и Гргура (1446—1458), вид. М. Шакоћа, *Камена плочица из Градца*, Саопштења VIII (1969) 129—131.

<sup>46</sup> В. Марковић, *Ктитори, њихове дужности и права*, Прилози за књижевност, језик и фолклор 5 (Београд 1925) 115—116; С. Троицки, *Ктиторско право у Византији и Немањинској Србији*, Глас СКА CLXVIII, други разред (Београд 1935) 81—132.

<sup>47</sup> О техникама клесања натписа уп. Г. Томовић, *Морфологија*, 15.

<sup>48</sup> *Исто*, 27.

## Inscriptions funéraires au monastère de Gradac

DANICA POPOVIĆ

L'auteur analyse ici les pierres funéraires médiévales aux inscriptions cyrilliques qui se trouvent au monastère de Gradac, construit dans le dernier quart du XIII<sup>e</sup> siècle comme mausolée de la reine Hélène, épouse du roi Uroš I<sup>er</sup>. Ces pierres, dont huit sont entièrement conservées et trois dont il ne subsiste qu'un fragment de chacune, remontent à des époques lointaines et témoignent de la vie de ce monastère tout au long du moyen âge. Bien qu'aucune des inscriptions gravées ne comporte de dates, l'auteur, analysant toutes les données disponibles, les situe dans les cadres chronologiques fondamentaux. A la période la plus ancienne du monastère, c'est-à-dire au dernier quart du XIII<sup>e</sup> siècle on ne peut attribuer avec certitude qu'un seul monument (n° 1). La plupart des pierres furent gravées au XIV<sup>e</sup> siècle; celles qui sont les plus nombreuses et qui sont

ornées des plus belles inscriptions datent de la seconde moitié ou de la fin du XIV<sup>e</sup> siècle (n°s 2—7, 10, 11). Les pierres chronologiquement les moins anciennes montrent qu'à l'époque où la Serbie était gouvernée par les despotes Lazarević et Branković (1389—1459) l'activité du monastère a été vive.

Les inscriptions funéraires de Gradac ne constituent pas un ensemble cohérent, mais elles ont plus d'une caractéristiques qui leur sont communes. Elles marquaient exclusivement les tombes des moines, ce qui déterminait le caractère des textes dont le contenu est tout à fait simple, ne comprenant que le nom du défunt et la date de sa mort. Une exception importante est constituée par l'inscription figurant sur la pierre 5; celle-ci contient des formules du memento mori fort intéressantes,

dont certaines représentent des exemplaires uniques parmi les monuments funéraires serbes. Ce qui est également commun à ces monuments, c'est la technique de la taille des pierres. Elles sont toutes en marbre blanc qui provient de la carrière de Studenica, située à proximité. La technique selon laquelle les inscriptions sont gravées est identique sur toutes les pierres: elle consiste à 'tracer simplement les lignes en creux. Les inscriptions que l'au-

teur situe au XIV<sup>e</sup> siècle sont particulièrement intéressantes en tant qu'ensemble: elles revêtent des caractères morphologique similaires, sans présenter pour autant d'analogies directes avec les matériaux qui nous sont parvenus. Sur la base d'une analyse circonstanciée, l'auteur émet la supposition qu'il aurait dû exister à Gradac, au cours du XIV<sup>e</sup> siècle, un atelier de tailleurs de pierres qui travaillait pour les besoins du monastère.